

Utjecaj volontera na prosocijalno ponašanje u multietničkim zajednicama

Anđelka Peko

Filozofski fakultet i

Učiteljski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Emerik Munjiza

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Sažetak

Cilj je ovoga rada utvrditi potiče li rad volontera prosocijalno ponašanje u multietničkim zajednicama. Na slučajnom uzorku od 453 ispitanika primijenjen je upitnik kojim se ispitalo: postoje li etnički stereotipi, socijalna suradnja ili otklon, odsutnost straha i osjećaj sigurnosti u multietničkim zajednicama.

Eksperimentalnu skupinu (360) činili su stanovnici multietničkih zajednica s kojima su tijekom tri godine radili osposobljeni volonteri. Kontrolnu skupinu (93) činili su mještani lokalnih zajednica u kojima nije bilo volonterskoga rada.

Rezultati pokazuju da je eksperimentalna skupina ostvarila veću socijalnu osjetljivost u četirima pojedinačnim varijablama: individualna krivnja za protekle loše događaje, mogućnost suživota s drugim nacijama, oblici komunikacije i ostali oblici suradnje, odsutnost neodređenog straha. Rezultati prikazani u ovom radu upućuju na zaključak kako volonteri djeluju na prosocijalno ponašanje u multietničkim zajednicama.

Ključne riječi: volonter, volonterstvo, prosocijalno ponašanje, multietničke zajednice.

1. Uvod

U pedagogiji su malobrojna istraživanja usmjerena na propitivanje volonterstva, iako je riječ o važnom društvenom fenomenu.

Pojam *volonterstvo* višeznačan je. Volonterstvo se može odrediti kao aktivnost koja se poduzima prema slobodnoj volji, korisna je drugima i osobi koja se njome bavi, a nije ponajprije motivirana financijskim postignućem (Stebbins, 1996). Možemo ga odrediti i kao aktivnost koja se ne poduzima ponajprije radi financijskih postignuća, poduzima se

dragovoljno, korisna je za onoga kome je usmjerena, ali i za onoga tko je poduzima (Ledić, 2001).

Volonterstvo uključuje određenu izravnu pomoć, poput dragovoljnog rada u školi, bolnici, domovima za starije, udruzi za hendikepirane. Prisutni su i oblici koji nisu usmjereni na izravan rad s ljudima. To su: sudjelovanja u upravljanju udrugama putem članstva u upravnim tijelima, prikupljanje financijskih sredstava za promociju volontiranja u društvu, angažiranost u procesu lobiranja za razne političke i društvene promjene i sl. (Topčić i Ivelja, 2001). Kako je riječ o posebno važnoj djelat-

nosti, godine 1998. donesena je Europska povelja o volonterstvu. Ona određuje volonterski rad kao: djelatnost u interesu ljudi, djelatnost koja nije motivirana financijskim interesom, djelatnost koja se odvija na lokalnoj ili nacionalnoj razini, djelatnost koja je dragovoljna, djelatnost koja je miroljubiva, djelatnost koja je utemeljena na osobnoj motivaciji i slobodi izbora, djelatnost koja potiče aktivnu građansku ulogu na dobrobit zajednice, djelatnost koja potiče razvoj ljudskih potencijala, djelatnost koja poboljšava kvalitetu življenja na načelima solidarnosti, traganje za predodžbama društva nesigurne budućnosti, poticaj iskorištavanju poduzetničkih prigoda, osnovu razvoja partnerskih odnosa između aktera sustava blagostanja te poticaj samoorganiziranja ljudi pri rješavanju problema. (Topčić i Ivelja, 2001, 13).

Nositelj volonterskih aktivnosti je volonter. Volonter je u širem smislu osoba koja daje svoje vrijeme za dobrobit zajednice (Raffai i sur., 2004). Zapravo, volonterske aktivnosti trebale bi biti korisne i za onoga tko ih poduzima i za one kojima su usmjerene. Volonterske aktivnosti uvijek uključuju i drugu stranu. Ostvarivanje volonterskoga rada omogućuje osjećaj kompetencije za bavljenje nekim poslom, osjećaj jedinstva s organizacijom, zadovoljstvo nakon obavljenoga posla, samoaktualizaciju, mogućnost društvene interakcije (Henderson, 1981). Volonterstvo uključuje osobni pristup onoga ili onih koji sudjeluju u tom procesu. Osobni razvoj u osnaživanju znači pomagati ljudima kako bi postali svjesni vještina koje posjeduju te izgradili snage i unaprijedili vještine koje će im omogućiti da budu učinkovitiji. Sudjelovanje se odnosi na udruživanje pojedinaca radi zadovoljenja zajedničkih interesa u sklopu zajedničke vizije razvoja zajednice. Te skupine pojedinaca ne moraju biti stalne i čvrste, one mogu biti promjenjive ovisno o zajedničkom interesu koji ih okuplja (inicijative, radni timovi, udruge, koalicije). Kada čovjek vidi izazov, razumije ga i prepozna mogućnost odgovora, on djeluje – preuzima odgovornost za promjene u zajednici (Raffai i sur., 2004).

Volonterstvo je, dakle, dvosmjernan proces u kojem volonter stalno propituje i sebe. Volonteri mogu imati posebno mjesto u izgradnji demokratskoga društva. Hrvatska ozbiljno zaostaje u istraživanju

civilnog sektora, a posebno u istraživanju doprinosa volonterskoga rada, koji je jedan od kamena temeljaca civilnog društva (Ledić, 2001). Demokratsko se društvo izgrađuje putem civilnoga društva. Naše je približavanje društvu u građanskom smislu teško bez ugrađivanja društvene akcije pojedinaca temeljene na kooperaciji socijalnih struktura kao što su: građanska dužnost, politička jednakost, solidarnost, povjerenje i tolerancija.

Društveni (socijalni) kapital temelji se na povjerenju, normama i društvenom angažiranju (Ivanković i sur., 2001), a to je ujedno pretpostavka civilnog društva. Važno je poticati građane na demokratsku izgradnju zajednice. Poticanje za izgradnju mira i zajednice podrazumijeva četiri povezana elementa: osobni razvoj, sudjelovanje, preuzimanje osobne odgovornosti za djelovanje, društvena akcija/djelovanje (Rissel, 1994).

Izraz *civilno društvo* odnosi se na područje *volonterskih* organizacija te formalnih i neformalnih mreža unutar kojih se pojedinci i grupe uključuju u buđenje savjesti određenog društva. Aktivnosti tog dijela (civilnog društva), koji se još naziva treći ili neprofitni, razlikuju se od javnih aktivnosti države po tome što su one dobrovoljne i mogu biti orijentirane na zadovoljavanje potreba određene grupe ljudi, dok država ima obvezu brinuti se za društvo u cjelini i u svim njegovim segmentima (Topčić i Ivelja, 2001, 11).

Osnovne su vrijednosti koje bi trebale biti ugrađene u civilno društvo: poštovanje različitosti, humanost, odgovornost za svoje mišljenje, odgovornost za posljedice svojih izbora, odgovornost za druge... Upravo su te vrijednosti osnova svakog volonterstva.

Važnost je lokalnih zajednica neupitna. Brint (2001, prema Stubbs, 2006, 17) zajednicu određuje kao "agregate ljudi koji poduzimaju zajedničke aktivnosti i/ili dijele zajednička uvjerenja i koji su uglavnom povezani odnosima koje obilježavaju osjećaji, lojalnost, zajedničke vrijednosti i/ili briga jednih za druge". Raffai i suradnici (2004) navode da je zajednica mjesto na kojemu zajednička nada i budućnost ovise o ljudskoj povezanosti i povjerenju – povezanost između npr. običnih ljudi, mladih i starih, ljudi s posebnim utjecajem i posebnim odgovornostima u zajednici, ženskih grupa, ma-

njina, škola, vjerskih zajednica, institucija, poslovnog sektora i uprave. Važni su svi pojedinci i vrijednosti koje ih povezuju u civilnom društvu. Kao građani, tj. civilno društvo, utječemo da politika i ekonomski okvir omogućuju razvoj zajednica na tim vrijednostima.

Lokalne bi zajednice trebale djelovati prve. U posljednje vrijeme, nakon Domovinskog rata, razmišlja se o razvoju lokalne zajednice te o jačanju filantropije u zajednici, kao i o mogućnosti filantropskih organizacija lokalne zajednice čija je svrha prikupljanje, upravljanje i preraspodjela financijskih i drugih korisnih sredstava za zajednicu. Filantropiju (grč. Fillos - prijatelj, antropos - čovjek) možemo objasniti kao čovjekoljublje, dobrotvornost, odnosno ona uključuje aktivnosti i snage koje potiču dobrobit ljudi. Lokalna je zajednica temeljna zajednica demokratskoga društva. U njoj se demokracija gradi na suradnji između običnih građana, ljudi od posebnih odgovornosti u zajednici i državne uprave (Raffai i sur., 2004).

Hrvatska na svom putu izgradnje demokratskog društva veliku pozornost poklanja lokalnim zajednicama. De Tocqueville (prema Lauc, 2005) navodi da u lokalnim institucijama leži snaga slobodnih naroda. One su za slobodu ono što je osnovna škola za znanost. Bez njihova postojanja narod može imati slobodnu vladu, ali ne i duh slobode. Posebnu pozornost treba usmjeriti na socijalni kapital. Socijalni je kapital važan zbog toga što utječe na intenzivnije sudjelovanje državljana u javnom životu, tiho ih upozorava na ispunjavanje obveza i moralnih normi, na pripadnost državi, kao i na lojalnost zajednici (Juričan, 2006).

Da bi se ojačale udruge civilnog društva, nužno je usmjeravanje na drukčija sredstva potpore, kao što su obrazovanje (grupno i pojedinačno), tehnička pomoć, nastavak obrazovanja i programi financijske potpore, koja mogu pružiti uporišne organizacije ili međunarodni partneri (Škrabalo i Karzen, 2001; Škrabalo i sur., 2006). Vrijednosti civilnog društva podsjećaju na važnost solidarnosti, brige za slabije i na neupitnost ljudskih prava, promiču kulturu odbijanja autoritarnih modela organiziranja, odlučivanja i postizanja cilja, kao i razbijanja straha od javne izloženosti i vidljivosti (Raffai i sur., 2004).

Svjesni smo važnosti stalnoga poticanja izgradnje civilnoga društva u Hrvatskoj. Posebna je pozornost usmjerena prema poticanju prosocijalnog ponašanja u multietničkim zajednicama istočne Hrvatske. Istočna Hrvatska, u kojoj je provedeno istraživanje, izrazito je multikulturalna sredina. Multikulturalna sredina označava onu sredinu u kojoj zajednički živi više naroda sa svojim specifičnim tradicijama i kulturama (Anić, 2004). Na primjer, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, na području istočne Slavonije živjelo je 27 naroda, a brojčano su prevladavali Hrvati i Srbi. Na području Zajednice općina Osijek, koja je uključivala sadašnje županije Osječko-baranjsku i Vukovarsko-srijemsku te tadašnje općine Novu Gradišku, Orahovicu, Podravsku Slatinu, Požegu i Slavonski Brod, 1991. bilo je 72,59% Hrvata i 16,47% Srba (Popis stanovništva, 1991).

Tijekom Domovinskog rata, i posebno nakon njega, promijenili su se udjeli pojedinih nacionalnosti. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, u Osječko-baranjskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji bilo je 83,89% Hrvata i 8,73% Srba (Popis 2001). Danas je situacija znatno drukčija. Većina se prognanika vratila u svoje domove. Struktura stanovništva brojčano se promijenila. Na tom području i dalje žive isti narodi, što znači da je istočna Hrvatska i danas multinacionalna i multikulturalna.

Kakva su stajališta stanovnika koji su proživjeli ratna stradanja u multikulturalnoj istočnoj Hrvatskoj? Teško je mijenjati predrasude, negativna gledišta i njihov kognitivni sadržaj koji je stereotipan (Hamilton i Sherman, 1996). Promjena negativnog odnosa prema drugim skupinama osobito je relevantna u višenacionalnim zajednicama (Kamenov i Ćorkalo, 1997).

Istraživanja socijalnog otklona i etničkih stereotipa posebno su važna. Njihovi rezultati mogu upozoriti na putove mijenjanja negativnog odnosa. Potpunija slika vlastite nacije i slika o drugim nacijama dobiva se razmatranjem stajališta ispitanika o konkretnim narodima i spremnosti na različite odnose s njihovim pripadnicima u konkretnim životnim situacijama. Taj tip odnosa najčešće se iskazuje kategorijom socijalne distance, kojom se označava stupanj udaljenosti ili bliskosti prema određenim osobama ili skupinama (Baranović, 2002).

Stereotip proizlazi iz potrebe za grupiranjem ljudi, stvari i pojava prema određenim razlikovnim obilježjima. Ta se obilježja zatim pripisuju svim članovima skupine, bez obzira na individualne razlike među njima. Stereotipi mogu biti pozitivni ili negativni. *Pozitivni* se u pravilu pripisuju skupini kojoj pripadamo, a *negativni* drugim skupinama. To je ujedno polazište za razvoj predrasuda i diskriminacije (Spajić-Vrkaš i sur., 2001). Predrasuda je stajalište koje osobu čini sklonom da povoljno ili nepovoljno djeluje prema drugoj osobi ili grupi ljudi. Diskriminacija je stvarno ponašanje koje se događa, a sukob može proizaći iz nepravedne diskriminacije (Pennington, 1997, 132).

Zanimanje za istraživanja socijalnog otklona i etničkih stereotipa posebno raste nakon rata (Drugi svjetski rat, Domovinski rat). Različite su uloge pojedinih naroda u ratnim događajima (agresor, žrtva) pa se s tih pozicija ispituju percepcije prema pojedinim narodima i njihovim osobinama. Kulturni, institucionalni i ekonomski čimbenici čine društveni kontekst u kojem se događaju predrasude i diskriminacija; takvi čimbenici i održavaju i neprekidno obnavljaju rasizam, seksizam itd. (Pennington, 1997, 133).

Na njihovo postojanje upozorila su brojna istraživanja usmjerena na ispitivanje socijalnog otklona i etničkih stereotipa (primjerice: Mijatović i Previšić 1999; Munjiza 1999; Mandić 2000; Peko 2001; Peko i Munjiza 2002; Munjiza 2004; Munjiza i Peko 2004; Bogнар i sur., 2004; Peko i sur., 2005). Istraživanje koje su proveli Mijatović i Previšić (1999) potvrdilo je tezu da postoje prihvatljivi narodi u različitim okolnostima, manje prihvatljivi ili neprihvatljivi narodi u istim okolnostima.

I istraživanja provedena 2004. (Munjiza i Peko, 2004) te 2005. (Peko i sur., 2005) potvrdila su postojanje etničkog stereotipa. Predložene moralne i voljne osobine ispitanici su raspoređivali crno-bijelo. Prema njihovim stajalištima, narodi isključivo poželjnih osobina su Mađari, Slovenci, Talijani i Židovi. Kao one nepoželjnih osobina procijenili su Albance, Crnogorce, Rome i Srbe. Hrvati pretežno imaju poželjne osobine, a Bošnjaci nepoželjne. Unatoč razlikama, glede uzorka istočne Slavonije i cijele Republike Hrvatske nema većih razlika u istraživanju Munjize i Peko (2004), Peko i surad-

nika (2005) i u istraživanju Mijatovića, Previšića i suradnika (1999).

Navedena istraživanja potvrdila su mišljenje kako postoje prihvatljiviji narodi u različitim okolnostima te neprihvatljivi ili nepoželjni u istim okolnostima. Socijalna distanca dobivena tim trima istraživanjima vjerojatno nije rezultat kognitivnih spoznaja ispitanika, nego je rezultat odgoja i socijalizacije u obitelji, uloge masovnih medija, rata u Hrvatskoj, kao i ratnih razaranja i progonstva sa svim pratećim traumama (Peko i sur., 2005, 94). Ta su istraživanja predstavljala osnovu kreiranja istraživanja volonterskog rada u multietničkim zajednicama istočne Hrvatske.

Je li time pred civilnim društvom prigoda i odgovornost da se to kritičko gledište proširi na područje tolerancije i suživota?

Neupitna je važnost poticanja prosocijalnog ponašanja u multietničkim zajednicama. Pod prosocijalnim ponašanjem (Asher i Coie, 1990, prema Vizek-Vidović i sur., 2003, 84) podrazumijeva se ponašanje prema drugima koje uključuje brigu, utjehu i suradnju. U ovom istraživanju pod pojmom prosocijalno ponašanje misli se na smanjivanje socijalnog otklona, etničkog stereotipa, predrasuda te na poticanje socijalne suradnje i uzajamne komunikacije pripadnika različitih naroda u multietničkoj zajednici.

Rezultati koji su prikazani u ovom radu prikupljeni su u sklopu šireg istraživanja *Volonteri u izgradnji mira i zajednice 3*, u organizaciji Centra za mir i nenasilje Osijek, u kojem su sudjelovali volonteri i mještani određenih lokalnih zajednica.

Volonteri su posebno osposobljeni putem različitih radionica za rad sa stanovnicima u lokalnim multietničkim zajednicama. Radili su s mještanima i poticali ih da i sami mogu nastaviti izgrađivati mir u svojoj zajednici. U ovom istraživanju, koje je provedeno 2004.-2007., željelo se putem volontera potaknuti građane na prosocijalno ponašanje u lokalnim zajednicama: Beli Manastir, Dalj, Okučani, Tenja i Vukovar. Osnovni cilj ovoga rada bio je: utvrditi potiče li rad volontera prosocijalno ponašanje u multietničkim zajednicama, odnosno smanjuje li rad volontera socijalni otklon, predrasude te potiče li suradnju i komunikaciju u multietničkim zajednicama.

2. Metodologija

2.1. Problem istraživanja

Za ovaj rad istražili smo može li volontiranje izazvati promjenu stajališta ispitanika u multietničkim zajednicama na području prosocijalnog ponašanja. Prosocijalno smo ponašanje u teorijskom dijelu definirali kao odsutnost (ili smanjivanje) etničkog stereotipa i predrasuda, kao spremnost na suradnju i suživot i odsutnost straha te poticanje osjećaja sigurnosti u uvjetima multietničnosti.

2.2. Sudionici i uzorak

Volonterski rad uz nijansirane praktične aktivnosti ostvaren je između 2004. i 2007. godine. Ispi-

tivanje je provedeno potkraj 2006. godine. Rezultati koji su prikazani u radu prikupljeni su u sljedećim multietničkim zajednicama: Belom Manastiru, Dalju, Okučanima, Tenji i Vukovaru. Navedena mjesta izdvojena su kao posebne multietničke zajednice koje su tijekom 1991. i 1992. bile posebno razorene u ratnim događajima. U tim lokalnim zajednicama radili su volonteri koji su prošli posebnu izobrazbu. Mještani navedenih zajednica s kojima su radili volonteri čine eksperimentalnu skupinu. U kontrolnu skupinu ulaze mještani Grubišnog Polja s okolnim mjestima u kojima nije bilo volonterskog rada. U istraživanju su sudjelovali mještani izabrani prema modelu slučajnog izbora. Karakteristike i reprezentativnost uzorka vidljivi su iz Tablice 1.

TABLICA 1. KARAKTERISTIKE UZORKA

	SPOL					POSAO			NACIONALNA PRIPADNOST								
	N	M	Ž	O	X	DA	NE	O	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	0.	S
E1	50	19	31	-	42	19	20	11	24	16	7	1	1	-	-	1	50
E2	50	35	15	-	39	20	15	15	18	27	2	1	-	-	-	2	50
E3	100	54	46	-	41	29	48	23	62	29	-	-	1	1	-	7	100
E4	100	44	53	3	42	51	24	25	75	15	2	-	1	1	-	6	100
E5	60	27	32	1	29	24	8	28	27	25	-	-	-	-	-	8	60
E	360	179	177	4	39	143	115	102	206	112	11	2	3	2	-	24	360
K	93	35	55	3	41	56	23	14	50	19	2	-	5	-	13	4	93
S	453	214	232	7	40	199	138	116	156	131	13	2	8	2	13	28	453
E	360	179	177	4	39	143	116	101	206	112	11	2	3	2	-	24	360
%		50	49	1		68	32		57	31	3					7	98
K	93	35	55	3	41	56	23	14	50	19	2	-	3	-	13	93	
%		38	59	3		75	25		54	20	2	-	5	-	14	4	100

Obrazloženje uz Tablicu 1. E = eksperimentalne grupe: E1 Beli Manastir, E2 Dalj, E3 Okučani, E4 Tenja, E5 Vukovar, K = kontrolna skupina, N = broj ispitanika, M = muških, Ž = ženskih, 0 = nisu se izjasnili, X = prosječna dob, DA = zaposlen, NE = nezaposlen, 0 = ispitanici koji ne mogu biti zaposleni: učenici, studenti, umirovljenici; nacionalna pripadnost: 1 = Hrvati, 2 = Srbi, 3 = Mađari, 4 = Slovenci, 5 = Romi, 6 = Muslimani 7 = Slovaci, 0 = bez nacionalnog izjašnjenja, S = svega.

Ispitanici su u naš uzorak ušli prema modelu slučajnog izbora. Osima takvog načina izbora, naš uzorak relativno vjerodostojno u većini karakteristika reprezentira osnovni skup. U eksperimentalnoj je skupini 50% muških ispitanika, 49% ženskih i 1% onih koji se nisu izjasnili o spolu. Prosječna dob ispitanika je 39 godina, od kojih je 68% zaposleno i 32% nezaposleno. (Omjer zaposlenih i nezaposlenih rađen je bez onih koji ne mogu biti zaposleni: učenici, studenti, umirovljenici.) Navedeni podatci, prema neslužbenim podatcima, vjerodostojno predstavljaju osnovni skup.

U kontrolnoj skupini vjerodostojni su podatci na području prosječne dobi od 41 godine, odnosa zaposlenih 75% i nezaposlenih 25% (prema istom kriteriju kao i u eksperimentalnoj skupini). S obzirom na spol, uzorak ne odražava karakteristike osnovnog skupa jer je odnos ispitanika 38% muških prema 59% ženskih, uz 3% onih koji se nisu izjasnili.

Najvažnija karakteristika uzorka u istraživanju jest nacionalnost i nacionalna struktura. U eksperimentalnoj skupini uzorak je, s obzirom na pitanje nacionalne strukture, sadržavao sve osobine osnovnog skupa. Osnovni skup čine svi stanovnici: Belog Manastira, Dalja, Okučana, Tenje, Vukovara. Prema službenim statistikama popisa stanovništva iz 1991. i 2001., na području osnovnog skupa živjelo je oko 57,7% Hrvata i 31,3% Srba. Gotovo je jednaka struktura i u našem uzorku - 57% Hrvata i 31% Srba. U kontrolnoj skupini uzorak nema navedenu reprezentativnost u odnosu na osnovni skup kao u eksperimentalnoj skupini.

2.3. Postupak i instrumenti

Za prikupljanje podataka izradili smo anketni upitnik. Anketni upitnik metodološki je sastavljen prema modelu pitanja zatvorenoga i kombiniranog tipa. Anketiranje su provodili volonteri za potrebe ovoga rada. Izdvojili smo sedam pojedinačnih varijabli:

mislim da su svi pripadnici druge nacije nepovjerljivi,
mislim da su svi pripadnici druge nacije neiskreni,
mislim da su za sve što nam se loše dogodilo krivi pripadnici druge nacije,

smatram da su suradnja i suživot s drugom nacijom mogući,
u svom mjestu osjećam se sigurno,
imam jak osjećaj neodređenog straha,
osjećam neodređeni strah,
na koji način komunicirati s pripadnicima druge nacije?

2.4. Hipoteza i varijable

U istraživanju nijansirane praktične aktivnosti volontera u eksperimentalnoj skupini čine nezavisnu varijablu. Zavisna varijabla predstavlja rezultat promjena na području prosocijalnog ponašanja koje će se dogoditi u eksperimentalnoj skupini. Postavili smo afirmativnu hipotezu da će volonterski rad dovesti do promjena na području prosocijalnih stajališta kod ispitanika u eksperimentalnoj skupini u uvjetima multietničnosti. Promjenu prosocijalnih stajališta utvrdit ćemo na području: etničkog stereotipa, socijalne suradnje i osjećaja sigurnosti.

2.5. Statistička obrada rezultata

Na postavljena pitanja, odnosno tvrdnje, ispitanici su mogli diferencirano odgovarati - od potpunog socijalnog otklona do pune socijalne suradnje. Kvantificirali smo odgovore ispitanika. Odgovore na području potpunog socijalnog otklona vrjednovali smo s minimalnim brojem bodova (1 bod). Odgovore na suprotnom području potpunog socijalnog slaganja vrjednovali smo s maksimalnih 5 bodova. Ostali rezultati nalaze se u navedenim rasponima. Neodlučne odgovore, bez stajališta, vrjednovali smo s 0 bodova i nismo ih uzimali u obzir u statističkoj obradi. Iz tako dobivenih kvantitativnih podataka za svaku varijablu izračunali smo aritmetičku sredinu i standardnu devijaciju. Na osnovi tih vrijednosti testirali smo značajnost razlika aritmetičkih sredina između eksperimentalne i kontrolne skupine i prikazali je kao t vrijednost.

Ispitanici su u pitanjima 1., 2., 3. i 7. mogli navesti nacije s kojima mogu i žele ostvariti kvalitetan suživot, što smo posebno analizirali kao konkretizaciju međuetničke suradnje/otklona i prikazali je kvantitativno i kvalitativno.

Sedam pojedinačnih varijabli u daljnjoj analizi sintetizirali smo na tri područja kojima smo odredili prosocijalno ponašanje:

1. odsutnost etničkog stereotipa i predrasuda (varijable 1., 2.),
2. uspostava socijalne suradnje (varijable 3., 4., 7.),
3. osjećaj sigurnosti i odsutnost iracionalnog straha (varijable 5.,6.).

3. Rezultati i rasprava

3.1. Prosocijalno ponašanje u pojedinačnim varijablama

Rezultati iz područja prosocijalnih stajališta ispitanika iskazanih u pojedinačnim varijablama prikazani su u Tablici 2.

TABLICA 2. REZULTATI ISPITANIKA NA PODRUČJU SOCIJALNOG OTKLONA I SURADNJE

Pitanja	bodovi	Eksperimentalna skupina				Kontrolna skupina				t-vr.
		f	suma	X	st.d.	f	suma	X	st.d.	
1. Mislim da su svi pripadnici neke nacije nepovjerljivi.	a=1 tako je	35	35			5	5			
	b=3 nije tako	170	510			49	147			
	c=0 nemam stav	151	0			38	0			
	svega	356	545	1,5	1,4	92	152	1,7	1,3	0,16
2. Mislim da su svi pripadnici neke nacije neiskreni.	a=1 tako je	24	24			1	1			
	b=3 nije tako	186	558			52	156			
	c=0 nemam stav	147	0			40	0			
	svega	357	582	1,6	1,3	93	157	1,7	1,3	0,52
3. Mislim da su krivi za sve loše što nam se dogodilo...	a=1 svi pripadnici druge nacije	10	10			0	0			
	b=3 samo pojedinci druge nacije	49	147			8	24			
	c=5 pojedinci jedne i druge nacije	163	815			31	155			
	d=0 nemam stav	131	0			54	0			
svega	353	972	2,8	1,9	93	179	1,9	2,8	1,97	
4. Smatram da su suradnja i suživot s drugom nacijom...	a=1 nemogući	24	24			2	2			
	b=3 mogući	234	702			53	159			
	c=0 nemam stav	96	0			38	0			
	svega	354	726	2,1	0,9	93	161	1,7	1,3	2,22

5. U svom mjestu osjećam se...	a=3 siguran	230	690			56	168			
	b=2 ni siguran ni nesiguran	113	226			33	66			
	c=1 nesiguran	12	12			4	4			
	svega	355	928	2,6		93	238	2,6		0,00
6. Imam jak osjećaj neodređenog straha.	a= 3 ništa ne osjećam	160	480			40	120			
	b=2 nemam jak osjećaj straha	183	366			44	88			
	c=1 imam jak osjećaj straha	14	14			8	8			
	svega	357	860	2,4	0,3	92	216	2,3	0,4	1,47
7. Razgovarate s osobama druge nacije.	a=0 nemam priliku	45	0			6	0			
	b=1 ne želim razgovarati	7	7			0	0			
	c=2 samo se pozdravljam	18	36			9	18			
	d=3 normalno razgovaram	192	576			62	186			
	e=4 zajedno sudjelujemo u jednoj aktivnosti	27	108			2	8			
	f=5 zajedno sudjelujemo u više aktivnosti	81	405			14	70			
	svega	370	1132	3,1	1,1	93	282	3,0	0,9	0,91
Ukupno	2502	5745	2,3	1,2	649	1385	2,1	1,3	1,67	

f = frekvencija podataka, X = aritmetička sredina, sd. d. = standardna devijacija, t - vr. = t vrijednost, statistička značajnost

Granične t vrijednosti za više od 200 stupnjeva slobode na razini značajnosti 0,05 iznose 1,96 i na razini značajnosti 0,01 2,58. Prema tome, rezultate iz tablice možemo po varijablama interpretirati:

varijabla 1.	$t = 0,16 < 1,96$	statistički nije značajan
2.	$t = 0,52 < 1,96$	- “ -
3.	$t = 1,97 > 1,96$	statistički značajan na razini 0,05
4.	$t = 2,22 > 1,96$	- “ -
5.	$t = 0,00 < 1,96$	statistički nije značajan
6.	$t = 1,47 < 1,96$	- “ -
7.	$t = 0,01 < 1,96$	- “ -
sve 1.-7.	$t = 1,67 < 1,96$	- “ -

Od sedam analiziranih varijabli, u šest smo našli razlike između ispitanika eksperimentalne i kontrolne skupine. Ispitanici kontrolne skupine manje su iskazali etničke stereotipe (varijable 1. i 2.) na području procjene iskrenosti i povjerenja drugih nacija. Navedene razlike nisu statistički značajne.

Ispitanici eksperimentalne skupine iskazali su veću socijalnu suradnju u četirima varijablama (3., 4., 6., 7.): krivnju za prošle loše događaje pridaju pojedincima jedne i druge nacije, više vjeruju u mogućnost mirenja i suživota s drugim nacijama, osjećaju se sigurniji u svojim mjestima i prakticiraju poželjnije oblike verbalne komunikacije i zajedničke praktične aktivnosti.

U dvjema varijablama utvrđena je i statistička značajnost na razini 0,05. Ispitanici eksperimentalne skupine više vjeruju u mogućnost pomirenja i suživota, a krivnju za prošle događaje raspoređuju na pojedince jedne i druge nacije. U tim varijablama postoji i statistička značajnost na temelju koje uočene promjene možemo pripisati volonterском radu.

Ukupni rezultati svih sedam analiziranih varijabli ne daju nam statističku potvrdu za prihvaćanje hipoteze. Rad volontera, mentora i savjetnika smanjit će socijalne otklone u multietničkim zajednicama. Do određenih poželjnih promjena došlo je, no one nisu statistički značajne, osim dvije navedene (3., 4.).

Dvije varijable u kojima je nađena i statistička razlika smatramo dominantnima za ovo istraživa-

nje jer kroz njih ispitanici izražavaju svoje stajalište o krivnji za prošle događaje, kao i spremnost za novi suživot.

3.2. Konkretizacija međuetničke suradnje/otklona

Na području socijalne suradnje ili otklona ispitanici su kod nekih pitanja mogli i konkretizirati odgovor o kojim je narodima riječ i je li riječ o pojedincima ili cijeloj naciji.

U pitanju 1a mogli su navesti naciju za koju smatraju da su svi pripadnici nepovjerljivi. Neiskrenost svih pripadnika jedne nacije mogli su navesti u pitanju 2a. U pitanju broj 3 mogli su odgovoriti o krivnji za protekle događaje na tri načina: za sve što nam se loše dogodilo u prošlosti krivi su svi pripadnici određene nacije; samo pojedinci pojedine nacije; ili pojedinci i jedne i druge nacije.

Konkretizaciju mogućeg suživota, odnosno nemogućnosti suživota s određenom nacijom iskazali su u pitanju broj 4a i b.

Kvaliteta govorne komunikacije uz konkretizaciju određene nacije ispitana je u pitanju 7a - s kojim pripadnicima nacije uopće ne govorim jer to ne želim, b - s kojom se samo pozdravljam, c - s kojom normalno razgovaram, d - s kojom sudjelujem u jednoj praktičnoj aktivnosti i e - s kojom sudjelujem u više praktičnih aktivnosti.

Rezultati su prikazani u Tablici 3a,b,c.

TABLICA 3a. KONKRETIZIRANI MEĐUNACIONALNI OTKLONI/SURADNJE U EKSPERIMENTALNOJ SKUPINI

Anketne tvrdnje	NACIONALNA PRIPADNOST									
	1.	2.	3.	5.	6.	7.	svi	suma	1:2	2:1
1a) Koje su nacije svi pripadnici nepovjerljivi	6	13	1	2	2	2	9	35	10	3
2a) Koje su nacije svi pripadnici neiskreni	5	14	1	1			7	28	11	4
3a) Za sve loše što nam se dogodilo krivi su svi pripadnici druge nacije	1	10						11	9	1
b) samo pojedinci druge nacije	2	18						20	17	2
c) pojedinci i jedne i druge nacije	82	90			2		10	184	50	29
4a) Smatram da su suradnja i pomirenje s drugom nacijom nemogući	3	17						20	16	2
b) smatram da su mogući	29	73	7		3		60	172	56	23
7. S drugom nacijom ne razgovaram		7						7	7	
c) samo se pozdravljamo	2	11		1			2	16	9	1
d) normalno razgovaram	18	35	2	1	2		112	170	27	14
e) zajednički sudjelujemo u jednoj aktivnosti	6	8		4			2	17	7	4
f) zajednički sudjelujemo u više aktivnosti	9	18	6	1			35	69	9	9

Sve navedene tvrdnje odnose se na stajalište prema drugim nacijama. Brojevima su označene sljedeće nacije: 1 = Hrvati, 2 = Srbi, 3 = Mađari, 5 = Romi, 6 = Muslimani, 7 = Slovaci, svi = sve nacije. U tablici se nalaze samo rezultati ispitanika koji su imenovali nacionalnosti po područjima. Kolonu 1:2 treba iščitavati kao stajalište Hrvata prema Srbima,

a kolonu 2:1 kao stajalište Srba prema Hrvatima u odnosu na ukupne rezultate. Na primjeru pitanja 1a, od 13 ispitanika koji su se izjasnili da su Srbi kao nacija nepovjerljivi, 10 je Hrvata. Od 6 ispitanika koji su se izjasnili da su Hrvati nepovjerljivi, 3 ispitanika su Srbi. Prema analogiji treba iščitavati i ostale podatke.

TABLICA 3b. KONKRETIZIRANI MEĐUNACIONALNI OTKLONI/SURADNJA U KONTROLNOJ SKUPINI

Anketne tvrdnje	NACIONALNA PRIPADNOST									
	1.	2.	3.	5.	6.	7.	svi	suma	1:2	2:1
1a) Koje su nacije svi pripadnici nepovjerljivi	1	4	-	-	-	-	-	4	4	1
2a) Koje su nacije svi pripadnici neiskreni	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-
3a) Za sve loše što nam se dogodilo krivi su svi pripadnici druge nacije	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
b) samo pojedinci druge nacije	1	6	-	-	-	-	1	8	6	1
c) pojedinci i jedne i druge nacije	10	14	2	2	-	2	1	31	11	9
4a) Smatram da su suradnja i pomirenje s drugom nacijom nemogući	-	2	-	-	-	-	-	2	2	-
b) smatram da su mogući	35	7	-	2	1	5	3	53	6	31
7b) S drugom nacijom ne razgovaram	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
c) samo se pozdravljamo	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
d) normalno razgovaram	32	10	-	2	-	4	1	49	8	23
e) zajednički sudjelujemo u jednoj aktivnosti	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-
f) zajednički sudjelujemo u više aktivnosti	4	2	-	-	-	1	1	8	1	2

Nacionalnost je označena istim brojevima kao i u Tablici 3a.

Rezultati u kontrolnoj skupini pokazuju slične tendencije, kao i oni u eksperimentalnoj. Ispitanici dijele krivnju između pojedinaca jedne i druge nacije, izrazito vjeruju u suživot i primjenjuju poželjne oblike komunikacije: normalan razgovor i zajednički rad na praktičnim aktivnostima.

Iz rezultata prikazanih u Tablicama 3a i 3b vidljivo je da su dominantni odnosi suradnje i otklona između dvaju većinskih naroda prema strukturi uzorka. Zbog toga njihove odnose sintetizirano prikazujemo u Tablici 3c.

TABLICA 3c. SINTETIZIRANI PODATCI NA PODRUČJU SOCIJALNE SURADNJE/OTKLONA IZMEĐU HRVATA I SRBA

Socijalna suradnja/otkloni	Eksperimentalna			Kontrolna		
	Svega	H↔S	%	Svega	H↔S	%
Suradnja Hrvata sa Srbima varijable: 7c, 8b, 11d, e, f	224	149	66,5	33	25	75,8
Suradnja Srba s Hrvatima varijable: 7c, 8b, 11d, e, f	143	100	69,9	82	65	79,3
Otkloni Hrvata prema Srbima varijable: 5a, 7a, b, 8a, 11b, c	90	79	87,8	27	22	81,5
Otkloni Srba prema Hrvatima varijable: 5a, 7a, b, 8a, 11b, c	19	13	68,4	3	2	66,7
Ukupna međusobna suradnja		249	73,0		90	78,9
Ukupni međusobni otkloni		92	27,0		24	21,1

Iščitavanje. Od ukupno 224 socijalne suradnje, onu sa Srbima dalo je 149 Hrvata, što iznosi 66,5%. Prema analogiji, i sve ostale kategorije u ovoj tablici iščitavaju se na isti način.

U obje skupine, eksperimentalnoj i kontrolnoj, izraženija je socijalna suradnja Srba s Hrvatima nego Hrvata sa Srbima. Isto je nastojanje primijećeno i za socijalne otklone. Hrvati izražavaju veći socijalni otklon prema Srbima nego Srbi prema Hrvatima.

U obje varijable socijalni otkloni Hrvata prema Srbima i Srba prema Hrvatima manji su u kontrolnoj skupini u odnosu na eksperimentalnu. Isto tako, ispitanici u kontrolnoj skupini izražavaju veću želju za socijalnom suradnjom u odnosu na eksperimentalnu skupinu.

Iz ukupnih rezultata vidljivo je da oba navedena naroda međusobno žele znatno veću suradnju (73,0% eksperimentalna i 78,9% kontrolna) u odnosu na socijalni otklon (27% eksperimentalna, 21,1% kontrolna).

3.3. Prosocijalna stajališta ispitanika u sintetiziranim varijablama

Sedam pojedinačnih varijabli sintetizirali smo u tri područja: etnički stereotip i predrasude, socijalna suradnja ili otklon, nedostatak straha i osjećaj sigurnosti.

Za etnički stereotip sintetizirali smo rezultate pojedinačnih varijabli: 1b) nije točno da su svi pripadnici neke nacije nepovjerljivi i 2b) nije točno da su svi pripadnici neke nacije neiskreni.

U eksperimentalnoj skupini 49,9% ispitanika smatra da nisu svi pripadnici neke nacije neiskreni i nepovjerljivi. Njih 8,3% smatra da su svi pripadnici neke nacije neiskreni i nepovjerljivi, a 41,8% ih nema stajalište. Relativno mali broj ispitanika, 8,3%, izravno potvrđuju prisutnost etničkog stereotipa.

Ispitanici kontrolne skupine u još su se manjoj mjeri izjasnili za prisutnost etničkog stereotipa. Svega 3,2% izravno ga potvrđuje, 54,6% ga odbija i 42,2% nema stajalište. U kontrolnoj je skupini utvrđena manja prisutnost etničkog stereotipa u odnosu na eksperimentalnu skupinu.

Drugo je područje u prosocijalnom ponašanju mogućnost suživota i novih kvaliteta u komuniciranju različitih nacija u multietničkim zajednicama. To smo područje ispitali kroz pojedinačne varijable: 4b) smatram da su pomirenje i suživot s drugom nacijom mogući i 7d,e,f - s pripadnicima druge nacije normalno razgovaram i sudjelujem zajedno s njima u jednoj ili više praktičnih aktivnosti u našoj lokalnoj zajednici.

Gotovo tri četvrtine ispitanika u obje skupine smatraju da je suživot moguć i da prakticiraju različite oblike komunikacije i suradnje. Na ovom području stajališta ispitanika u eksperimentalnoj skupini poželjnija su s pozicije mogućeg suživota u multietničkim zajednicama (E = 73,9%; K = 70,4%).

Odsutnost straha (racionalnog i iracionalnog) i osjećaja sigurnosti ispitali smo kroz dvije varijable: 5a) u svom mjestu osjećam se sigurnim i 6b) nemam jak osjećaj neodređenog straha. Više od 50%

ispitanika u obje skupine osjeća se sigurno u svojim mjestima i nemaju navedene oblike straha. Na ovom području za nijansu su poželjnija stajališta ispitanika kontrolne skupine (E: 50,9%; K = 54,1%).

Na postavljenu hipotezu nije moguće jednoznačno odgovoriti. Volonterski rad doveo je do promjena na području prosocijalnih stajališta ispitanika u eksperimentalnoj skupini. U četirima pojedinačnim varijablama ispitanici eksperimentalne skupine iskazali su veću socijalnu osjetljivost, od toga su dvije statistički značajne. Ispitanici eksperimentalne skupine spremniji su na budući suživot. Socijalna suradnja/otkloni usredotočeni su između Hrvata i Srba, pri čemu prevladavaju stajališta na području buduće suradnje. Ispitanici kontrolne skupine izražavaju manju prisutnost etničkog stereotipa i veći osjećaj sigurnosti u multietničkim zajednicama.

4. Zaključak

U ovom istraživanju pod pojmom prosocijalno ponašanje mislimo na smanjivanje socijalnog otklona te poticanje socijalne suradnje i uzajamne komunikacije pripadnika različitih naroda u zajednici. Uočena je važnost poticanja prosocijalnog ponašanja u multietničkim zajednicama. Rezultati prikazani u radu u skladu su s pretpostavkom da rad volontera djeluje na prosocijalno ponašanje, tj. na smanjenje socijalnog otklona, poboljšanje socijalne suradnje i poticanje komunikacije u multietničkim zajednicama.

Istraživanje koje je provedeno tijekom tri godine (od 2004. do 2007.) obuhvatilo je 453 ispitanika. Eksperimentalnu skupinu činili su mještani sljedećih multietničkih zajednica: Beli Manastir, Dalj, Okučani, Tenja i Vukovar. U tim zajednicama s mještanima su radili osposobljeni volonteri, s ciljem poticanja prosocijalnog ponašanja. Kontrolnu skupinu činili su mještani Grubišnoga Polja s okolnim mjestima u kojima nije bilo volonterskog rada. U istraživanju su sudjelovali mještani izabrani prema modelu slučajnog izbora.

Rezultati upućuju da je eksperimentalna skupina ostvarila veću socijalnu osjetljivost u četirima pojedinačnim varijablama: individualna krivnja kod pojedinaca različitih naroda, mogućnost pomirenja i suživota, prakticirani oblici komunikacije i ostali oblici suradnje, odsutnost neodređenog straha. U varijablama mogućnosti pomirenja i suživota i osjećaja krivnje utvrđena je i statistička značajnost na razini 0,05. Dakle, eksperimentalna je skupina iskazala veću vjeru u stvaranju uvjeta za izgradnju mira i suživota.

Znatno veći broj ispitanika (EK) izjašnjava se da je suživot moguć (njih 172), u odnosu na one koji smatraju da suživot nije moguć (njih 20). U području komunikacije prevladavaju tvrdnje na području međunacionalne suradnje. Dominantan je broj odgovora u području normalno razgovaramo, sudjelujemo u jednoj ili više zajedničkih aktivnosti.

Gotovo tri četvrtine ispitanika u objema skupinama smatraju da je suživot moguć i da prakticiraju različite oblike komunikacije i suradnje. Na ovom području stajališta ispitanika u eksperimentalnoj skupini nešto su poželjnija s pozicije kriterija suživota u multietničkim zajednicama. U kontrolnoj skupini utvrđen je manji etnički stereotip i manja prisutnost iracionalnog straha.

Socijalni se otkloni uglavnom događaju između Hrvata i Srba. Među ostalim nacijama nisu toliko vidljivi (njihov je broj u uzorku razmjerno malen). Isti narodi (Hrvati i Srbi) ističu znatniju spremnost na suradnju u odnosu na otklon.

Na temelju navedenih rezultata možemo reći da volonterstvo može biti način promjene negativnog odnosa prema drugim nacionalnim skupinama. Kako bismo poticali prosocijalno ponašanje u multietničkim zajednicama, potrebno je i dalje podupirati volonterski rad. Socijalni kapital važno je ne samo doživjeti, već i stvarati. Za socijalni kapital u obliku povjerenja treba se izboriti i održavati ga, a to ima veliko značenje za hrvatsku demokraciju.

Literatura

- Anić, V. (2004), Veliki rječnik hrvatskog jezika. Zagreb: Novi Liber.
- Baranović, B. (2002), Mladi u Hrvatskoj – između nacionalnog identiteta i europske integracije. U: Ilišin, V., Radin, F. (ur.), Mladi uoči trećeg milenija. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Bognar, L., Hugo, M., Munjiza, E., Peko, A. i Vodopija, I. (2004), Problemi mladih Slavonije i Baranje. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet.
- Hamilton, J. L. and Sherman, J. W. (1996), Stereotypes. Annual review of Psychology. 47, 237 – 271.
- Henderson, K. A. (1981), Motivation and perception of volunteerism as a leisure activity. Journal of leisure research, 13, 208 – 213.
- Ivanković M., Medić, M., Milosavljević, A. (2001), Priručnik za organizatore zajednice. Osijek: Organizacija za građanske inicijative-OGI.
- Juričan, D. (2006), Socijalni kapital kao oruđe demokracije, www.radiostudent.si/projekti/demokracija/
- Kamenov, Ž., Čorkalo, D. (1997), Mjerenje promjena nacionalnih stereotipa: Primjena metode SYMLOG-a. Društvena istraživanja 6 (2-3), 361 – 371.
- Lauc Z. (2005), Funkcioniranje jedinica lokalne samouprave – pravni aspekt, U: Lokalna samouprava i građani. Osijek: Organizacija za građanske inicijative-OGI, 5-27.
- Ledić J. (2001), Biti volonter/volonterka? Istraživanje uključenosti građana u civilne inicijative u zajednici kroz volonterski rad. Zagreb: SMART-Udruga za razvoj civilnog društva.
- Mandić, S. (2000), Utjecaj programa slušanja na osnaživanje onih koji slušaju, kao i onih koje se sluša, za mirovni rad u zajednici. Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek (neobjavljena studija www.centar-za-mir.hr).
- Mijatović, A. i Previšić, V. (1999), Demokratska i interkulturalna obilježja srednjoškolaca. U: Mijatović, A., Previšić, V. (ur.), Demokratska i interkulturalna obilježja srednjoškolaca u Hrvatskoj. Zagreb: Interkultura, 7 – 59.
- Munjiza, E. (1999a), Budući nastavnici i njihovi stavovi prema mogućnostima odgoja za mir, toleranciju i suživot. U: V. Rosić (ur.), Nastavnik – čimbenik kvalitete u odgoju i obrazovanju. Rijeka: Filozofski fakultet, 322 – 327.
- Munjiza, E. (1999b), Stavovi budućih nastavnika prema perspektivi mirovnog procesa i suživota. Život i škola, 45 (1-2), 125 – 132.
- Munjiza, E., Peko, A. (2004), Gledišta mladih o drugim narodima u multikulturalnoj istočnoj Slavoniji. Napredak, 305-319.
- Munjiza E. (2004), Stavovi mladih prema ratu, miru i suživotu. U: Problemi mladih Slavonije i Baranje. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayer, Filozofski fakultet.
- Munjiza, E. (2006), Školski uspjeh i životno zadovoljstvo. Rad poslan u uredništvo Napretka.
- Peko, A. (2001), Osnaživanje mladih u poslijeratnoj izgradnji mira u istočnoj Slavoniji 1999-2000. Život i škola, 17 – 27.
- Peko, A., Munjiza, E. (2002), Polazišta u obrazovanju mladih za multikulturalnost u istočnoj Slavoniji. Napredak, 179 – 186.
- Peko, A., Sablić, M., Mlinarević, V. (2005), Social distance of eastern Slavonia high school students towards other nationalities. U: Kitanov, B. (ed.), Interculturality in the education process. Štip: University Sv. Cyril and Methodius Skopje, 88 – 94.
- Pennington, D. C. (1997), Osnove socijalne psihologije. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Popis stanovništva (1991), Narodnosni sustav stanovništva Hrvatske po naseljima. Zagreb: Republički zavod za statistiku.
- Raffai, A., Đorđević, I., Kruhonja, K. (2004), Volonteri u izgradnji mira i zajednice. Osijek: Edukacijska kuća, centar za mir, nenasilje i ljudska prava.

- Rissel, C. (1994), Empowerment: The holy grail of health promotions, Health Promotion International.
- Spajić-Vrkaš, V., Kukoč, M., Bašić, S. (2001), Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: interdisciplinarni rječnik. Zagreb: Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO.
- Stebbins, R. A. (1996), Volunteering: The serious leisure perspective. *Nonprofit and voluntary sector quarterly*, 25, 211 – 224.
- Stubbs, P. (2006), Konceptualizacija mobilizacije i razvoja zajednica u Hrvatskoj. U: Škrabalo, M., Miočić-Lisjak, N., Papa, J., Mobilizacija i razvoj zajednica. Zagreb: MAP savjetovanje, 15 – 45.
- Škrabalo, M., Karzen, M. (2001), Istraživanje o Pročjeni civilnog društva u Hrvatskoj. Washington: World Learning.
- Škrabalo, M., Miočić, N., Lisjak, J., Papa (2006), Mobilizacija i razvoj zajednica – akcijsko istraživanje u Hrvatskoj. Zagreb: MAP savjetovanja.
- Topčić, D., Ivelja, N. (2001), Priručnik za volontere. Split: OXA.
- Vizek-Vidović, V., Vlahović-Štetić, V., Rijavec, M., Miljković, D. (2003), Psihologija obrazovanja. Zagreb: IEP-VERN.